

Osmanlı İmparatorluğu'nda Celali İsyanları: Chayanovyan Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme

Jalali Rebellions in the Ottoman Empire: An Evaluation from a Chayanovian Perspective

Özgür TEOMAN^a, Cumali BOZPINAR^b✉

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi	
Başvuru	27 Ocak 2021
Kabul	9 Nisan 2021
Yayın	7 Mayıs 2021

Makale Türü	Araştırma Makalesi
-------------	--------------------

Anahtar Kelimeler

Celali İsyanları,
Tımar,
Çift-hane Sistemi,
Chayanov

ARTICLE INFO

Article History	
Received	27 January 2021
Accepted	9 April 2021
Published	7 May 2021

Article Type	Research Article
--------------	------------------

Keywords

Jalali Rebellions,
Tımar,
Çift-hane System,
Chayanov

ÖZ

Osmanlı tımar sistemi iktisadi ve askeri işlevini XVI. yüzyıla kadar fazla sorun olmaksızın yerine getirmiştir. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren ise tımar sisteminin özünü teşkil eden çift-hane sisteminde bazı iktisadi sorunlar ortaya çıkmış ve bu sorunlardan etkilenen bir kısım reaya ile tımar sahipleri ve kapıkulu unsurları merkezi otoriteye karşı Celali İsyanları adı altında kitlesel bir tepki hareketine girişmişlerdir. Bu çalışmada, XVI. yüzyıl Anadolu kırsalında meydana gelen Celali İsyanlarının oluşumuna temel teşkil eden çift-hane sisteminin içerisine düştüğü kriz ortamı, A. V. Chayanov'un "köylü çiftliği teorisi" çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmada, yöntem olarak ilgili yazın taranarak Osmanlı çift-hane sisteminin Asya Üretim Tarzı kapsamındaki işleyişine dair bir teorik çerçeve çizilmesinin ardından sistemin çözülme sürecinin Celali İsyanları üzerindeki etkileri tartışılmıştır.

ABSTRACT

The Ottoman *tımar* system successfully fulfilled its economic and military mission until the XVIth century. After the middle of the XVIth century, some economic problems arose in the *çift-hane* system, which constitutes the core of the *tımar* system, and some of the *reaya*, *tımar* owners and *kapıkulu* elements who were affected by the problems started a mass reaction movement under the name of the *Jalali* Rebellions against the central authority. In this study, the crisis environment in which the *çift-hane* system, which was the basis for the formation of the *Jalali* Rebellions that took place in the Anatolian rural was examined within the framework of A. V. Chayanov's "peasant farm theory". In the study, after drawing a theoretical framework on the functioning of the Ottoman *çift-hane* system within the scope of the Asiatic Mode of Production by reviewing the relevant literature as a method, the effects of the system's deterioration process on the *Jalali* Rebellions were discussed.

EXTENDED SUMMARY

In pre-capitalist societies, the main economic problem of those in power was "how to seize the agricultural surplus product and how to set up and provide the nutritional safety of the army". Under these conditions, in pre-capitalist agrarian societies, the central authority tried to find a solution to this problem within the framework of the structure and historical characteristics of society. The solution to the problem in Ottoman social formation was the establishment of the *tımar* system. In the land designated as *tımar*, after a small *hassa çiftliği* was allocated to *sipahi*, the

remainder of the land was given the right of disposition to the peasant family enterprises. Each of these enterprises has been accepted as the basic tax unit in the appropriation of agricultural surplus by the state, expressed as the *çift-hane*. The state has taken measures to prevent the fragmentation of *çift-hane* enterprises. Until the middle of the XVIth century, the rural population remained limited despite the relative abundance of arable land, so the state always strived to keep the *reaya* in place, taking into account its own financial interest.

✉ Sorumlu Yazar/Corresponding Author

^a Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Ankara. E-posta: ozgurt@hacettepe.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2237-042X

^b Dr., Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Millî Emlak Genel Müdürlüğü, Ankara. E-posta: cumalispontik@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8760-5253

✉ Yazarlar bu çalışmanın tüm süreçlerinin araştırma ve yayın etiğine uygun olduğunu, etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine uyduğunu beyan etmiştir. Aksi bir durumda Akdeniz İİBF Dergisi sorumlu değildir.

Under conditions where market conditions are not yet fully mature and the labor/land balance is favorable to the land, the regular transfer of surplus product to the ruling class does not threaten the subsistence production of rural producers. Therefore, the Ottoman *timar* system fulfilled its function by displaying an introverted-autarkic production structure and distribution characteristics until the XVIth century. This situation did not increase the need for cash of the *reaya* within the dynamics of the *timar* system, and did not allow any conflict between the *reaya* and those who appropriated the surplus product (center and *timar* owners) as long as the reproduction of the system was economically guaranteed.

Some problems have become apparent since the middle of the XVIth century in the *timar* system, which has operated successfully since the foundation of the Ottoman social formation. During this period, the Ottoman economy came under the influence of population increase and commercial capitalism, which developed after the geographical discoveries initiated by Western European countries in the XVth century. These changes did not have an effect on the rural production and distribution relations in the first half of the XVIth century. Internal resistance factors such as opening additional lands to cultivation, benefiting from the price increases of commercial agricultural products, and activating the self-exploitation mechanism were effective in the failure of the said structural change to occur. The fact that the state did not change its share of the agricultural surplus product in the tax form emerged as an external resistance factor. However, in the last quarter of the XVIth century, a crisis period started, which negatively affected the livelihood conditions of the *çift-hane* system. The crisis conditions of the *çift-hane* system laid the groundwork for a mass rebellion against central authority between 1595-1610 named as the *Jalali* Rebellions.

In this study, the causes of the *Jalali* Rebellions that took place in the Anatolian countryside at the end of the XIVth century are examined through the socioeconomic factors that led to the dissolution of the *çift-hane* system within the context of Chayanovian approach. For this purpose, following the introduction part of the study, the functioning mechanisms of the Ottoman *çift-hane* system is discussed within the context of Chayanov's peasant farm theory and the similar and divergent aspects of the theory with the *çift-hane* system are explored. The third part is devoted to some determinations and evaluations regarding the crisis process

that occurred in the *çift-hane* system that found its political expression in the *Jalali* Rebellions. The conclusion part ends the study.

1. Giriş

Kapitalizm öncesi tarıma dayalı yerleşik toplumsal organizasyonlarda iktidarı ellerinde bulunduranların temel iktisadi sorunu çeşitli adlar altında –vergi, harç, angarya ve resim olmak üzere- tarımsal artı ürüne nasıl el konulacağı ve bu ürünün bir bölümüyle bir askeri gücün tesis edilip işesinin nasıl sağlanacağı olmuştur. Kapitalist üretim ve mübadele ilişkilerinin henüz gelişmediği dönemlerde para kullanımının sınırlı düzeyde oluşuna bağlı olarak tarımsal artı ürünün üreticilerden nakdi olarak toplanmasının zorluğunun yanı sıra, ulaşım olanaklarının yetersizliği nedeniyle tarımsal artı ürünün pazara taşınarak paraya çevrilmesi ve devlet görevlilerine maaş olarak dağıtılması da aynı derecede güç olmuştur. Bu koşullarda Osmanlı toplumsal formasyonunda iktidarın yapısı ve tarihsel özellikleri çerçevesinde soruna bir çözüm getirilmeye çalışılmış ve sorunun çözümü *timar* sisteminin tesisi olmuştur¹.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, daha önceki İslam devletlerindeki uygulamalara benzer biçimde fetihler neticesinde kazanılan ve üzerinde ağırlıklı olarak hububat ekimi yapılan topraklar “miri” yani devlete ait olarak kabul edilmiştir². Fethedilen topraklarda *timar* yani vergi gelirinin kaynağını oluşturan asli unsur toprak olup kuruluş ve genişleme aşamasında söz konusu gelir kaynağı transferinin büyük kısmında hizmet karşılığında askerler ve yüksek düzeyli devlet memurları tercih edilmiştir (Sönmez, 1998: 266)³. *Timar* ayrılan topraklarda, *timar* sahiplerine (sipahiye) küçük bir “*hassa çiftliği*” bırakıldıktan sonra kalan bölümünde köylü aile işletmelerine tasarruf hakkı tanınmıştır. Tasarruf hakkı üretim birimlerinin küçük aile işletmeleri düzeyinde olmasına uygun biçimde tanzim edilmiş ve tarımsal artığın devlete transferinde “*çift-hane*” olarak ifade edilen aile işletmesi temel vergi birimi olarak kabul edilmiştir.

Tarımsal üretimin gerçekleştirilmesi ile belirli vergilerin elde edilebilmesi ve bir sipahi ordusunun beslenebilmesinin kendi siyasi ve ekonomik meşruiyet sebebi olduğunun bilinciyle devlet, *çift-hane* işletmelerinin parçalanmasını önlemeye dönük tedbirler almıştır⁴. XVI. yüzyıl ortalarına kadar gerçekleştirilen fetihler neticesinde işlenebilir toprakların görece bolluğuna karşın kırsal nüfusun sınırlı

¹ *Timar* sisteminin kökeninin batı Asya'da ve özellikle İran'daki toprak rejimlerine, Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin “*ikta*” sistemine ve Bizans'ın *pronoias*ına dayandığı ileri sürülmektedir (Pamuk, 2010: 41). Diğer taraftan *timar*, İslam hukukundaki *katı'a* ve Bizans'taki *stratotikon ktama* kurumlarına da benzemektedir (Sönmez, 1998: 266). Dolayısıyla *timar*ın Osmanlı toplumsal formasyonuna özgü bir sistem olmayıp eklektik/sentez niteliği taşıdığı ileri sürülebilir. Osmanlı yönetimi kuruluş aşamasından itibaren kendi sosyoekonomik ve askeri modelini söz konusu sentez uyarınca *timar* sistemi üzerine inşa etmiştir. Bununla birlikte sistemin işletilmesi bağlamında, tüm ülke toprakları içinde standart bir uygulamasının olmadığı, Doğu Anadolu'da Kürt aşiretlerinin yaygın olarak bulunduğu sancakların bir bölümü ile Bağdat, Basra, Elhasa, Habeşistan ve Mısır vilayetleri ve Rodos, Kıbrıs ve Girit adalarında sistemin istisnai uygulamalarının bulunduğu bilinmektedir. Ayrıntılar için bk. Barkan (1980), İnalçık (2009), Pamuk (2010) ve Kaymak et al. (2016).

² Miri arazilerin işlenmesinde tapu resmini ödemek kaydıyla reaya tarafından tasarruf hakkının babadan oğula geçmesi bir geleneğe dönüşmüş ve böylece reaya hukuki açıdan “devletin toprak üzerindeki kiracısı” statüsüne sahip olmuştur. Toprak üzerindeki tasarruf hakkına bazı

sınırlamalar da getirilmiştir. Buna göre mülkiyet hakkının bulunmayışına bağlı olarak reaya toprağını satamamış, bağışlayamamış ve izinsiz olarak başkasının kullanımına bırakamamıştır (İnalçık, 2013).

³ Osmanlı toplumsal formasyonunun kuruluş aşamasından başlayarak II. Mehmet Dönemi'ne (1451-1481) kadar bölgesel askeri güçler karşısında merkezli siyasi egemenliğinin meşruiyeti ve sürdürülebilirliği askeri fetihlerdeki başarıya endekslı kalmıştır. Kuruluş ve genişleme aşamasında henüz düzenli bir ordu mevcut olmadığı için siyasi meşruiyetin sağlanması adına toprak temlikleri genellikle hanedan mensupları, akıncı beyler ve savaşta yararlılık gösteren askeri unsurlara yapılmıştır (Haldon, 1991: 80). Bu konuda ayrıca bk. Kafadar (2019).

⁴ *Timar* sistemi gereğince çiftini bozan reayadan *çift bozan resmi* adı altında vergi ya da tazminat benzeri bedelin alınmasının gerisinde tarımsal üretimin devamlılığını sağlamanın yanı sıra tarıma elverişli arazilerin boş kalması durumunda sipahilerin asker yetiştirme yükümlülüğünün ekonomik olarak zora girmesi ihtimalinin ortadan kaldırılması olduğu düşünülebilir. Nitekim 1583 tarihli Trabzon Kanunnamesi'nde “...ziraat sahasında çalışanlardan çıkacak cebelü miktarının veya cebelü yetiştirecek olan dirlik sahibi *timarlı* sipahinin hasılasının azalmaması...” gereği vurgulanmaktadır (Cezar, 2013: 35).

düzye kalışı, devletin kırsal emeğe verdiği önemi artırmış ve üretimin sürekliliği ve mali çıkarı adına devlet reayayı destekleyici ve koruyucu bir tavır içerisinde olarak reayayı toprakta tutmaya çabalamıştır. Devletin, bir mali kaynak olarak reayayı gözetken bu tavrının yanı sıra “adaletin mercii” ve “nizam-ı âlemin koruyucusu” sıfatlarıyla padişahın reayayı koruyucu ve kollayıcı niteliği ise devletin kırsal üretici sınıfının gözündeki meşruiyetinin ideolojik yönünü temsil etmiştir (İslamoğlu et al. 1987: 149).

İmparatorluğun kuruluşundan itibaren fetihleri takiben, tımar sisteminin uygulanmaya başlandığı bölgelerde vergi geliri sağlayabilecek tüm mal ve insan kaynaklarının sayımı yapılarak tahrir defterlerine kaydedilmiştir (Pamuk, 2010: 42; İnalçık, 2013: 112). Ardından bu kaynaklar sahibine sağlayacakları yıllık gelirin miktarına göre “dirlik” adı verilen değişik büyüklükteki birimlere ayrılmıştır. En fazla gelir sağlayan dirliklere “has”, daha az gelir sağlayanlara “zeamet” ve sayıca büyük çoğunluğu oluşturan küçük gelirlili dirliklere ise “tımar” adı verilmiştir. Has ve zeametlerin geliri padişahın kendisine veya maaşlarına karşılık olmak üzere yüksek ünvanlı devlet memurlarına ayrılırken tımarlar birer beratla birlikte sipahilere dağıtılmıştır (Pamuk, 2010: 42). Ticari kapitalizmin koşullarının henüz tam olarak oluşmadığı ve emek/toprak dengesinin fetihler sonucunda toprak lehine döndüğü koşullarda sistemin kendisini yeniden üretebilmesi, artı ürünün yönetici sınıfa düzenli bir biçimde transferinin kırsal üreticilerin geçimlik üretimini tehdit etmeden sağlanabilmesi ile mümkün olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı tımar sistemi XVI. yüzyıla kadar, farklı Doğu toplumlarında gözlenen Asya Üretim Tarzının içe dönük (otarşik) üretim yapısını ve bölüşüm özelliklerini çağırıştırır biçimde varlığını sürdürebilmiştir. Otarşik yapının uzun süre devam edebilmesinde başat faktör olarak kırsal üretim organizasyonunun temelini oluşturan köyler arasında mübadele ilişkilerinin zayıflığı ön plana çıkmaktadır. Söz konusu zayıflık, Osmanlı tarımındaki üretici güçlerin kapitalizm öncesi tarım toplumlarının ortak özelliği olarak; ağırlıklı olarak kullanım değeri üreten ve dolayısıyla piyasayla entegrasyonu kısıtlı olan bir sosyoekonomik yapıya sahip olmaları ile ilişkilendirilebilir. Buna göre miri topraklardan sağlanan tarımsal artı ürünün aynı formda tımar sahipleri aracılığıyla ele geçirilmesine dayanan aktarım mekanizması, mübadele değerine esas meta üretimi hacmini kısıtladığından, benzer tarımsal ürünler üreten⁵ köyler arasında ticarete dönük mübadele hacmi sınırlı kalmıştır. Bu durum tımar sisteminin kendi dinamiği içerisinde reayanın nakde olan ihtiyacını artırmadığı gibi sistemin iktisadi olarak kendi yeniden üretimi teminat altında olduğu müddetçe üretenler (reaya) ile artı ürünü mal edenler (merkez ve tımar sahipleri) arasında herhangi bir çatışmaya da imkân tanımamıştır (Divitçioğlu, 1981: 23-78; İslamoğlu et al. 1987: 53).

Osmanlı tımar sisteminin temelini oluşturan çift-hane sisteminin sürdürülebilirlik koşullarında ekonomik açıdan

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir takım sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Çift-hane sisteminin geçim koşullarını olumsuz yönde etkileyen bu sorunlar, Osmanlı kırsalında merkezi otoriteye karşı Celali İsyanlarında⁶ ifadesini bulan kitlesel bir tepki hareketine dönüşmüştür (Pamuk, 2010: 43, 122). Bu sorunların ortaya çıktığı dönem, ülke ekonomisinin Batı Avrupa ülkelerinin XV. yüzyılda başlatmış oldukları coğrafi keşiflerin ardından gelişme gösteren ticari kapitalizmin etkileri altına girmesi ve XVI. yüzyılda İmparatorluk genelinde ortaya çıkan nüfus artışı ile tarihsel olarak çakışmaktadır. Bu nedenle çalışma tımar sisteminin bozulmaya başladığı ve ardından çözüldüğü süreci, sistemin üretim örgütlenmesinin temelini teşkil eden çift-hane sistemini merkeze alarak XVI. yüzyıl Osmanlı ekonomisindeki değişimlere bağlı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaca dönük olarak çalışmanın ikinci bölümünde Osmanlı çift-hane sisteminin işleyiş mekanizmaları tarımsal yapılarda küçük üreticiliği bağımsız bir sosyoekonomik organizasyon olarak gören A. V. Chayanov’un “köylü çiftliği teorisi” bağlamında ele alınmakta ve teorinin çift-hane sistemi ile benzeşen-ayrışan yönleri tartışılmaktadır. Üçüncü bölümde çift-hane sisteminin kendi yeniden üretim koşullarında meydana gelen kriz sürecini doğuran etkenler ile Celali İsyanları arasındaki bağlantılar ortaya konulmaktadır. Sonuç bölümü ise çalışmada elde edilen bulguların değerlendirilmesine ayrılmıştır.

2. Osmanlı Çift-Hane Sisteminin Analizi: Chayanovyan Yaklaşım

Tarımsal sosyoekonomik organizasyonlarda “köylü aile çiftliği”, “hane halkı üreticiliği” ya da daha genel adıyla “küçük üreticilik” olarak ifade edilen üretim organizasyonu metodolojik bakımdan iki bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Bunlardan Marxist bakış açısına göre küçük üreticiliğin kendi yeniden üretim koşulları içsel olarak belirlenmediğinden küçük üreticilik bir üretim tarzı olarak benimsenemez (Aydın, 1986). Bunun yerine küçük üreticiliği feodal tarımsal yapılardan kapitalist tarıma geçişte bir “ara kategori” olarak görmek daha uygun olup tarımdaki kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle ortaya çıkan mülksüzleşme sürecine bağlı olarak küçük üreticiliğin çözülmesi ve çözülme sonunda sanayi sektöründe olduğu gibi tarımda da proleter-kapitalist çiftçi ayrışmasının ortaya çıkacağı savunulmaktadır⁷. Bu yaklaşımdan yapısal olarak ayrışan ikinci görüş ise küçük üreticiliği geçici bir kategori olarak değil, kendine özgü bazı özellikleri uyarınca özgün bir üretim tarzı olarak görmekte ve bu doğrultuda küçük üreticiliğin bir üretici kategorisi olarak piyasa ilişkileri kapsamında özgünlüğünü ortaya koyan ayırt edici özellikleri üzerine odaklanmaktadır. Buna göre küçük üretici toprak başta olmak üzere üretim araçlarının mülkiyetine ya da tasarrufuna sahip olduğu koşulda piyasada meta değişimi üzerinden gerçekleşen ticarete dayalı eşitsiz değişim (sömürü) ilişkileri karşısında ayrı bir üretim organizasyonu olarak varlığını sürdürebilmektedir.

⁵ Osmanlı İmparatorluğu’nda tımara konu olan topraklarda ağırlıklı olarak temel besin maddelerinin sağlanmasına dönük olarak hububat üretilmiştir. Pirinç başta olmak üzere ticari ürünler üretimi ise daha çok padişah hasarında gerçekleştirilmiştir. Bu durum İstanbul ve diğer büyük şehirlerde görece olarak lüks sayılabilecek ürünlerin tüketiminin merkez tarafından kontrol edilmesi isteğine bağlanabilir.

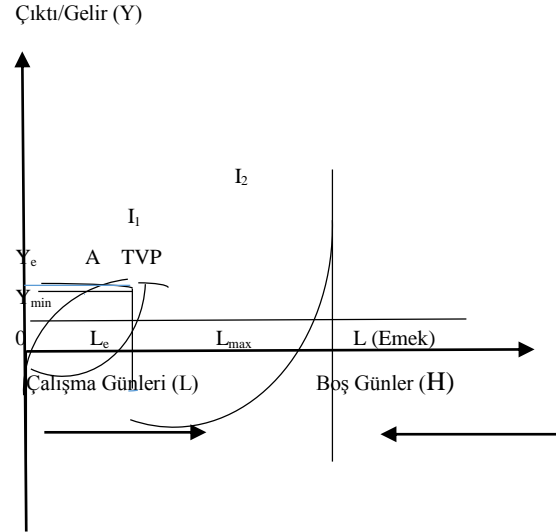
⁶ Celali İsyanları adlandırması, 1519 yılında Yozgat’ta ortaya çıkan Bozoklu Şeyh Celal adlı bir kişinin dini sebeplerle başlatmış olduğu isyan

hareketinden gelmektedir. Bu tarihten itibaren XVI. ve XVII. yüzyıllarda ortaya çıkan bütün isyan hareketleri “Celali” adıyla anılmıştır (Yılmaz et al. 2017: 268).

⁷ Tarımdaki kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle iş gücünün angarya emeğinin mal edinilmesine dayalı feodal ilişkilerin çözülerek ücretli iş gücü haline gelmesi ve sermayenin denetimi altına girmesi süreciyle ilgili olarak bk. Lenin (1988).

Küçük üreticinin bağımsız bir üretim birimi olarak varlığını sürdürebilmesinin sınırları ise kendi yeniden üretimi için gerekli olan ihtiyaçlar (yiyecek, giyecek, barınma vb.) ile üretimin gerçekleştirilebilmesi için gerekli metallerin (tarımsal araç-gereç, tohum vb.) hangi ölçülerde nakit kullanılarak ticari ilişkiler yoluyla piyasadan temin edileceğine bağlıdır (Friedmann, 1978: 79). Zira kırsal ekonomide ticari ilişkilerin gelişmesi küçük üreticiyi ederek kendi yeniden üretimi için gerekli metalleri daha fazla miktarlarda olmak üzere piyasadan satın almak zorunda bırakır ve piyasaya olan bağımlılık arttıkça küçük üretici tedrici olarak bağımsız bir üretim birimi olma özelliğini yitirir. Bununla birlikte tedrici çözülme süreci başta içsel sömürü mekanizmasının devreye sokulması olmak üzere küçük köylülüğe özgü direnç mekanizmalarından yararlanılması suretiyle ötelenebilir. Çalışmanın temel konusunu Osmanlı çift-hane sisteminin XVI. yüzyıl itibarıyla Chayanovyan bakış açısıyla analizi ve çözülme süreci oluşturduğundan, küçük üreticiliğin üretim tarzı tartışmalarından⁸ bağımsız olarak sınırlı piyasa ilişkileri çerçevesinde ele alınması uygun görülmüştür.

Chayanov'un ifadesiyle "hane halkı emek çiftçiliği" kırsalda yerleşik bulunan aile fertlerinin kendilerine ait toprak parçası üzerinde çalışabilir durumdaki fertlerin emek güçleri ve haneye ait araç ve gereçlerin kullanılması suretiyle gerçekleştirdikleri üretim faaliyetini tanımlar. Hane halkı çiftçiliğine dair verilen tanıma uygun olarak üretim sürecinde ücretli emek kullanılmadığından işletmenin net kârını hesaplayabilmek mümkün olamaz. Bu nedenle aile çiftliği için üretime devam koşullarını kâr, ücret gibi kapitalizme özgü salt piyasa kavramlarıyla incelemek mümkün değildir. Bu durumda Chayanov, aile çiftçiliğinin üretime devam edebilme koşullarını gösterebilmek için "içsel sömürü mekanizması" kavramını kullanmıştır. Buna göre herhangi bir sebebe (kötü hava koşulları, afetler, vergi oranlarında artış, isyan, savaş vb.) bağlı olarak olası bir hâsıla kaybı durumunda hane halkına mensup bireyler ancak çalışma saatlerini artırmak suretiyle kendi kendilerini sömürü oranını artırabildikleri ölçüde üretime devam edebileceklerdir. Hane halkı için sömürü oranını belirleyen denge ise köylü ailesinin üretime devam etmekten beklediği ilave subjektif fayda ile ilave emek kullanımına bağlı olarak katlanmak zorunda olduğu zahmet tarafından belirlenir. Buna göre ilave zahmet ile ilave faydanın birbirlerine eşit olacakları noktaya kadar hane halkının üretime devam edeceği öngörülür (Chayanov, 1966: 3-8). Chayanovyan denge aşağıdaki grafik yardımıyla açıklanabilir:

Grafik 1: Hane Halkı Emek-Çıktı/Gelir Dengesi

Grafikte dikey ekseninde aile çiftliğinin gayri safi geliri gösterilmektedir. Yatay ekseninde ise üretim için zorunlu olan emek süresi yer almaktadır. Yatay ekseninde OL yönünde hareket çalışma günlerinde, LO yönünde hareket ise boş günlerde artışı göstermektedir. Hane halkının üretim ve tüketim kararlarını beraberce saptamak mümkündür. Buna göre TVP, üretim fonksiyonunu gösterirken, I₁ ve I₂ eğrileri gelir elde etme ile boş zamanın alternatif kombinasyonlarınca sağlanan toplam faydayı simgeleyen kayıtsızlık eğrilerini göstermektedir. TVP ve kayıtsızlık eğrilerinin denklemleri aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$Y = P_y \cdot f(L) \quad (1)$$

$$U = f(Y, H) \quad (2)$$

Hane halkının üretim sürecinde kendi aile emeği haricinde başka bir girdi kullanmadığı varsayıldığından hane halkı toplam geliri (Y), sadece çıktının piyasa fiyatının ve ailenin kullandığı emek girdisinin bir fonksiyonu iken, hane halkının çalışma karşılığı elde ettiği fayda gelir (Y) ve boş zamanın (H) bir fonksiyonudur. Grafikte görüleceği üzere geçimlik seviye olarak ifade edilebilecek hane halkı ihtiyaçlarının bir minimum seviyesi (Y_{min}) bulunmaktadır. Öte yandan tüm hane halkı mensuplarının maksimum çalışma sınırı (L_{max}) ile gösterilmektedir. Bu noktada hane halkı çalışma durumunun yani geçimlik düzeyi ile çalışmasının maksimum sınırı arasında hangi noktada bulunacağını belirleyen değişken olarak ailenin demografik yapısı analize dâhil olur. Bunu ailenin çalışabilir durumdaki mensuplarının (c) çalışamayan mensuplarına (w) oranı (c/w) olarak ifade etmek mümkündür. Başlangıçta aile kurulup, çocuk yaştaki aile mensupları henüz çalışamayacak durumda olduklarından geçimi teminat altına alan üretim seviyesi yüksektir. Bir müddet sonra erişkin hale gelen aile mensupları çalışmaya başlayacaklarından ailenin çalışma karşılığı elde edilen geliri artacak ve geçimlik seviye daha rahat karşılanabilir hale gelecektir. Söz konusu demografik döngü üretim süreçleri boyunca devam eder (Lehman, 1982: 142). Demografik döngüyü etkileyen bir diğer faktör göçtür. Herhangi bir nedene bağlı olarak kasaba ve şehirlere göç olgusu ortaya çıkarsa doğal olarak hane içindeki çalışabilir

⁸ Üretim tarzı ve geçiş tartışmalarına dair teorik bir değerlendirme için bk. Laibman (1984).

durumdaki fert sayısı düşeceğinden mevcut gelir seviyesinin korunabilmesi için aile fertlerinin çalışma süresinin artması zorunlu hale gelir.

Yukarıda yapılan açıklamalar çerçevesinde Chayanov'un hane halkı emek gücüne dayalı olarak ortaya koyduğu köylü çiftliği teorisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar sisteminin dayandığı çift-hane sisteminin işleyiş ve sürdürülebilirlik koşullarının değerlendirilebilmesi için kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretim çalışmanın Giriş bölümünde değinildiği gibi çift-hane sistemi kapsamında ağırlıklı olarak miri topraklar üzerinde önceliği geçimlik üretim olmak üzere küçük aile işletmeleri tarafından gerçekleştirilmektedir⁹. İşletmelerin toprak üzerindeki tasarruf hakkı her ne kadar bireysel düzeyde tanımlanmış olsa da tımarlar sahiplerine köy organizasyonu bazında verilmektedir. Öte yandan tımar sahibi merkez tarafından saptanan düzeyde tarımsal artı ürünün transfer edilmesinden sorumludur. Bu nedenle sistemin işleyişinin mikro analizinde piyasaya yönelik üretim düzeyinin dışında kalan geçimlik üretimin hane halkı için geçerli olan üretim rasyonelitesini reayanın devlete karşı olan yükümlülüklerinin yanı sıra tımar sahibinin devlete karşı olan yükümlülüğünü göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekmektedir.

Chayanov'un analizinde temel üretim birimi olan aile çiftliğinde olduğu gibi çift-hane sisteminde de hanenin ihtiyacı olan iş gücünün kaynağı, dışarıdan emek istihdam edilmeksizin bizatihi ailenin kendisidir ve bu iş gücü, işin standart olmaması anlamında çok çeşitli durumlara uyarlanabilir (İnalçık, 2009: 187). Yine benzer biçimde aile nüfusunun yaş bileşimi emek-çalışma dengesini tanımlar ve dolayısıyla çalışma potansiyelini belirler. Haneye mensup aile fertleri çalışma yoğunluğunu temel alarak emek-üretim dengesini gözeterek mevcut şartlara uyarlarlar. Hane halkının demografik yapısı emek örgütlenmesi ile yoğunluğunun derecesi üzerinde belirleyici bir etkiye, yetiştirilen ürün bileşimi üzerinde ise sınırlı düzeyde bir etkiye sahiptir. Aile emeğine dayalı köylü işletmesi doğal olarak ailenin tüketim ihtiyaçları ile çalışması arasındaki ilişkide ifadesini bulan kısıtlamaya tabidir. Bu kısıt altında toprak, öncelikle ailenin temel ihtiyaçlarının karşılanmasına dönük olarak tanzim edildiğinden toprağın ağırlıklı kısmı ailenin beslenmesi için hayati önem taşıyan buğday ve arpa üretimine tahsis edilmek durumundadır. Nüfus artışına bağlı biçimde toprak görelisi olarak kıt üretim faktörü haline

geldiğinde veya kuraklık, aşırı yağış gibi iklime bağlı olumsuz etkenler ortaya çıktığında emek yoğun başka tür ürünlerin üretimine geçiş aile için bir alternatif olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte bu alternatifin devreye girmesi, daha ekstansif ürünlere kıyasla emek gelirinin daha düşük olması anlamına da gelebilir (İnalçık, 2009: 188). Tüm bu nedenlere bağlı olarak toprak miktarının sabit olduğu koşulda üretimin artırılabilmesi için ailenin önündeki tek seçenek Chayanov'un ifadesi ile "hane içi emeğin sömürü oranını yükseltmek" olarak karşımıza çıkar (Chayanov, 1966: 6).

3. Osmanlı Ekonomisinde XVI. Yüzyıldaki Gelişmeler: Çift-Hane Sisteminde Dönüşüm Koşullarının Oluşması, Kriz ve Celali İsyanları

Osmanlı ekonomisi için XVI. yüzyıl genelinde ekonomik koşullar, özelinde tımar sistemi açısından bir dönüşüm dönemi olarak kabul edilmektedir. Tımar sistemi açısından dönüşüm sürecinin başlamasına sebep olan faktör, dışsal bir faktör olan demografik değişmeye bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Demografik değişim olağan dışı kabul edilebilecek bir nüfus artışı üzerinden kendini göstermiş ve XVI. yüzyıl boyunca İmparatorluğun toplam nüfusu köylerde %40, şehirlerde ise %80 oranında artmıştır (Yılmaz et al. 2017: 270)¹⁰. Malthusyan döngüye bağlı¹¹ olarak gerçekleşen böylesine yüksek oranlı nüfus artışlarının Anadolu'da o ana dek toprak lehine olan emek-toprak dengesini emek lehine değiştirerek çift-hane sisteminin yeniden üretim koşulları üzerinde bir baskı oluşturması beklenir¹². Her ne kadar artan nüfus Chayanov'un analizinde vurgulandığı gibi belirli bir yaşa geldikten sonra hane halkının emek rezervine bir katkı yapma potansiyeline sahip olsa da emek verimliliğinin arttırılmadığı durağan teknoloji koşullarında söz konusu katkı nüfus artışından kaynaklı ilave maliyetin altında kalacaktır. Nitekim 1520-1576 arasında bölgesel düzeyde yapılan çalışmalar nüfus artışı karşısında Anadolu'da kişi başına verim düzeyinin azaldığını ortaya koymuştur. Örneğin Karaman Eyaletine bağlı Konya ve Akşehir vilayetlerinde XVI. yüzyılda vergi yükümlülerinin sayısı kabaca ikiye katlanırken buğday üretimi sadece %15 düzeyinde artmıştır (Goldstone, 1991: 358-359).

Artan nüfus sonucunda oluşan verim kaybına rağmen XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar çift-hane sisteminin işleyiş koşullarında bir dönüşüm süreci yaşanmamış ve sistem

⁹ Çift-hane sisteminde bir ailenin tasarruf edebileceği en küçük toprak biriminin çiftin yarısı olduğu kabul edilmiş ve buna nim-çift denilmiştir. Herhangi bir aile bundan da az toprağı tasarruf ediyorsa fakir veya yoksul olarak sınıflandırılmıştır (İnalçık, 2009: 193). Vergileme açısından mükellefiyet düzeyinin belirlenmesinde toprak büyüklüğünün yanı sıra hanenin emek potansiyeli de dikkate alınmıştır. Klasik Dönem'de vergi miktarı tam çift veya çiftlik sahibi köylü ailesi için 22 gümüş akçe, yarım çift sahipleri için ise 12 akçe olarak saptanmış, toprağın yarım çiftten az olması durumunda vergi reayanın medeni haline yani temsil ettiği emek potansiyeline bakılarak belirlenmiştir. Yarım çiftten az toprağı olan ailelere "bennak" denmiş ve bunların ödeyecekleri vergi 9 akçe, bekâr erkekler ile toprağı olan dul kadınların ise 6 akçe olarak tespit edilmiştir (İnalçık, 2009: 194-5).

¹⁰ Vilayet düzeyinde nüfus hareketleri üzerine yapılmış olan farklı çalışmalarda nüfus artış düzeyleri farklılık göstermekle birlikte demografik değişim daima yukarı yönlüdür. Yapılan çalışmalardan birinde, Çankırı civarının nüfusunun 1521-1579 döneminde %82 oranında artarken 1518-1566 döneminde Harput civarının nüfusunun %307 düzeyinde arttığı ortaya konulmuştur. 1531-1575 dönemini kapsayan bir diğer çalışmada ise Manisa civarının nüfusunun %54 oranında arttığı ifade edilmiştir (Öz, 1999: 66-73). Yine Ö. L. Barkan (1980) tarafından yapılan çalışmada,

nüfusun Şam vilayetinde 1521-1548 arasında %63, Diyarbakır vilayetinde ise 1528-1548 arasında %64 oranında yükselmiş olduğu hesaplanmıştır. Amasya bölgesi için yapılmış olan bir başka çalışmada 1520-1576 arasında bölgede bekâr olan erkeklerin sayısında üç katı bulan artış, tarımsal iş gücü bakımından nüfus artışının boyutunu çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır (Özel, 2016: 114).

¹¹ Doğum oranlarında artış, ölüm oranlarında ise azalışa bağlı biçimde ortaya çıkan demografik döngünün sebeplerine dair tartışmalar sürmekle birlikte Avrupa'yı merkeze alan araştırmalar ölüm oranlarındaki azalmayı olumlu iklimsel değişikliklerin ortaya çıkarmış olduğu enfeksiyon hastalıklarının azalmasına bağlamaktadır (Goldstone, 1991: 356). Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğundaki döngünün sebebi hakkında böyle bir kanıt bulunmamaktadır.

¹² Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyıl itibarıyla coğrafi bakımdan üç temel bölgeye ayrılmış durumdadır. Bunlar Anadolu, Balkanlar ile Kuzey Afrika-Arap Bölgesi ve Orta Doğu topraklarıdır. Bunlardan Anadolu haricindeki bölgeler sonradan fetih yoluyla elde edilmelerine bağlı biçimde ilave tarımsal toprakların tarıma açılabilmesine daha elverişli olduklarından nüfus baskısından görelisi olarak daha az etkilenmişlerdir (Goldstone, 1991: 358).

kendini yeniden üretebilmiştir. Bu durumun sebebi çift-hane sisteminin devreye sokmuş olabileceği direnç mekanizmalarıyla ilişkilendirilebilir. Nüfus baskısı karşısında bir direncin oluşmasında çift-hane sisteminin içsel faktörleri olarak ilave toprakların üretime açılması, Chayanovyan hane halkı içsel sömürü mekanizmasının devreye sokulması gibi sistemin esnekliğini harekete geçirebilecek faktörlerin etkiye bulunmuş olması olasıdır. Yukarıda değinilen Karaman Eyaleti için yapılan çalışmada 1520-1576 arasında üretime açılan ilave toprakların %20 düzeyinde artmış olması, ilave arazilerin tarıma açılmasının söz konusu dirence sınırlı düzeyde de olsa bir katkı yaptığını göstermektedir (Goldstone, 1991: 358-359). Öte yandan artan nüfusun beslenebilmesi için gerekli ilave gelir ihtiyacının sağlanması bakımından askeri seferlerden elde edilen ganimet gelirleri¹³ ile reayanın hububat dışında başta bağ-bahçe tarımından ve el işçiliğine dayalı imalatlardan elde etmekte olduğu gelirlerin de katkı sağlamış olduğu düşünülebilir¹⁴.

Nüfus baskısı karşısında reaya tarafından devreye sokulan bir diğer faktör, İmparatorluğun ticari kapitalizme eklemlenmesinin bir sonucu olarak ticari tarımsal ürünlerde ortaya çıkan fiyat artışlarından yararlanılması olmuştur. Buna göre coğrafi keşiflerle birlikte başta Portekizliler ve İspanyollar olmak üzere Avrupalı kâşiflerin altın ve gümüş gibi değerli madenleri Avrupa'ya taşımaları sonucunda artan ticaret hacminin karşılanabilmesi amacıyla Avrupa'da monetizasyon yükselmiştir. Dolaşıma giren para miktarındaki artış, veba salgınının bitmesinin ardından tüm Avrupa'da hızla yükselişe geçen nüfus artışlarına bağlı olarak tarımsal ham maddeler ile gıda ürünlerine olan talep düzeyini yükseltmiş ve talep artışları arzdaki sınırlı düzeyde kalan artışlarla karşılanamayınca sonuç Avrupa'da artan enflasyon olmuştur¹⁵ ¹⁶. Avrupa ülkeleri bu durum karşısında Doğu ülkelerinde görece olarak ucuz olan tarımsal ürünler ile ham maddeleri temin edebilmek için bu ülkelerle olan ticaret hacimlerini yükseltmişlerdir. Süreç, Avrupa'da değerli maden girişindeki artışlara bağlı enflasyonun bir müddet sonra Avrupa ile Doğu ülkeleri arasındaki ticarete bir köprü görevi gören Osmanlı İmparatorluğu'na taşınması ile devam etmiş ve ülke genelinde fiyatlar yükselmiştir (İslamoğlu et al. 1987: 52). Zira Avrupalı tüccarlar gemi teknolojisindeki gelişmelerin de etkisiyle başta pamuk, yün, ipek, balmumu, şap ve deri olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda görece olarak ucuz

olan tarımsal mallar ile ham maddeleri artan miktarlarda satın alarak ülke dışına çıkarmaya başlamışlardır (Tabakoğlu, 1985: 13). Artan tarımsal meta ilişkilerine bağlı fiyat artışları Osmanlı ülkesinde üreticiler ve artı ürünü mal edinenler açısından ilave bir gelir potansiyelini ortaya çıkarmıştır (Pamuk, 1997: 351)¹⁷. İlave kazanç potansiyelinden daha çok reayanın artı ürününü pazarlayan tımar sahipleri, yerel yöneticiler ve ulemeden oluşan kişiler yararlanmakla birlikte¹⁸ fiyat artışlarının reayanın ulaşılabilir fonksiyonuna katkı yaparak nüfus baskısı sonucu oluşan maliyet artışının en azından bir bölümünü telafi etmiş olduğu düşünülebilir.

Nüfus baskısının XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar çift-hane sistemini bir geçim krizine sürüklememiş olmasında son olarak devletin ülke genelinde ortaya çıkan fiyat artışları karşısında uygulamaya koyduğu mali tedbirlerin reaya ve tımar sahiplerinin refah seviyesini azaltmayı şüphesiz hususuna değinmek gerekir. Buna göre devlet fiyat artışları karşısında II. Mehmet Dönemi'nden (1451-1481) başlayarak hazineye katkı sağlamak amacıyla periyodik taşgış uygulamalarına yönelmiş ancak tarımsal vergilerin oran ve miktarlarında herhangi bir değişikliğe gitmemiştir. Bu durum merkezin reyadan tahsil etmekte olduğu vergilerin reel değerinde bir düşme anlamına geldiğinden reaya üzerindeki vergi yükü azalmıştır. Şöyle ki Osmanlı İmparatorluğu'nda öşür başta olmak üzere tarımsal vergilerin nominal değeri 30 ilâ 40 yılda bir yenilenen arazi tahrirleri uyarınca saptanmış ve vergi oranları değiştirilmediğinde paranın değer kaybı karşısında vergilerin reel değerinde bir düşme meydana gelmiştir (Keyder et al. 1977: 69).

Tüm bu açıklamalardan; Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan nüfus baskısı ve artan meta ilişkilerine karşın yüzyılın ilk yarısında tımar sisteminin üretici ve tarımsal artı ürünü mal eden/merkeze aktaran unsurları ile devlet arasında bir çatışma ortamına mahal vermeyerek sistemin mevcut işleyiş mekanizmaları üzerinden kendini yeniden üretmiş olduğu sonucuna varılabilir. Bir başka ifadeyle değişen demografik ve iktisadi koşullara karşın aynı rantın merkeze ve tımar sahiplerine transferi gerçekleştikten sonra reayanın elinde kalan üretim ve nakdi gelir düzeyi, hane halkının kendi

¹³ Osmanlı reayasının bir bölümü "cebülü" olarak, bir bölümü ise gönüllü olarak askeri seferlere katıldığında doğal olarak kazanılan savaşlarda elde edilen ganimetlerden pay almakta idiler. Her ne kadar ganimet kazanımları çoğunlukla reayayı zengin edecek düzeyde olmasa da kazanımların en azından kötü hasat yıllarında topraklarını terk ederek çift bozan durumuna düşmelerini engelleyici bir işleve sahip olduğu ileri sürülebilir (Cezar, 2013: 44).

¹⁴ Şehirlerin kırdaki üretimi gerçekleştiren zanaat ürünlerine olan talebinin Avrupa'daki eve iş verme (*putting-out*) sistemine benzer şekilde tüccar siparişleri üzerinden hane halkı emek gücünü organize ederek reaya açısından dokuma ürünleri başta olmak üzere imalat üretimini uğraşanlara ilave gelir olanağı sağlamış olması muhtemeldir. Bununla birlikte Osmanlı lonca sisteminin katı kuralları ile devletin zanaata dayalı imalatların üretimi ve pazarlanması konusundaki sıkı denetim mekanizmasının varlığı, reaya açısından eve iş verme sistemine bağlı gelir artışı etkisinin sınırlı düzeyde kalmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir (Akbaş et al. 2018).

¹⁵ F. Braudel veba salgınının sona ermesinin ardından 1450'lerden başlayarak nüfusun Fransa, İspanya ve İtalya'da olduğu kadar Balkanlar'da ve Anadolu'da da hızla artmaya başladığını ve 1500-1600 döneminde Akdeniz nüfusunun kabaca ikiye katlandığını iddia etmektedir (Braudel, 2017: 93-4).

¹⁶ Avrupa'da tarımsal ürünlerin fiyatlarında artışın boyutu, temel besinlerin ham maddesi olan hububat fiyatlarında 1450-1620 döneminde meydana gelen dört ilâ yedi kat arasındaki artıştan anlaşılabilir (Köktaş, 2016: 221). İngiltere özelinde gıda malları fiyatlarında 1500-1650 döneminde meydana gelen olağanüstü artış süreci için ayrıca bk. Barkan (1970).

¹⁷ XVI. yüzyılda Balkanlar ve Anadolu'da düzenli olarak kurulmaya başlanan pazar ve panayır, tarımsal meta ilişkilerinin artmış olmasına bir kanıt olarak gösterilmektedir (Pamuk, 1997: 351).

¹⁸ Tımar sistemi gereğince devletin koymuş olduğu bir kural ile tımar sahiplerinin aynı olarak topladıkları vergilerin kendi yiyecek ihtiyaçları karşılandıktan sonra kalan bölümünün en yakın pazarlarda satılması öngörülmüştür. Böylece bir yandan artı ürünün tımar sahiplerince daha yüksek kârlar vaat eden pazarlara yönlendirilerek ortaya çıkabilecek yerel kıtlık ve toplumsal huzursuzlukların önlenmesi, diğer yandan reayanın olası bir nakit yetersizliği ile karşılaşmasının önüne geçilmesi amaçlanmıştır (İslamoğlu, 2010: 27). Bu konuda yapılan bir çalışma Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde tarımsal ürünlere olan talep artışı karşısında gerçekleşen arz artışının bölgedeki tımar sahipleri, yerel yöneticiler ve ulemeden oluşan kişilerce gerçekleştirildiğini ve ticari tarımın gelişmesinden kaynaklanan fiyat artışlarından bu kişilerin yararlanmış olduklarını ortaya koymaktadır (İslamoğlu, 2010: 252).

yeniden üretimini teminat altına alarak tımar sisteminin sürdürülebilirliğine olanak tanımıştır¹⁹.

Diğer taraftan XVI. yüzyılın son çeyreğinde ise İmparatorluğun Anadolu'daki eyaletlerinde çift-hane sisteminin üretim ve bölüşüm ilişkilerinde dönüşümü zorunlu kılan bir kriz döneminin başladığı görülmektedir. Buna göre yukarıda değinilen nüfus artışı sonucunda reaya üzerinde oluşan baskı, devletin askeri ve siyasi konjonktür değişikliğine bağlı olarak vergi talebini yükseltmesiyle birleşince çift-hane sisteminin aile emeği merkezli üretim-tüketim dengesi bozulmuştur. Devletin XVI. yüzyılın ikinci yarısında giderek artan askeri harcamalarını finanse edebilmek amacıyla önceleri olağanüstü durumlarda geçici olarak almakta olduğu avarız vergilerini sürekli olarak tahsil etmeye başlaması, sistemin kendi yeniden üretim dengesi üzerinde önemli bir baskıya neden olmuştur (Akdağ, 2013: 53-61)²⁰. Bu konuda ateşli silahların devreye girmesiyle sipahinin savaşlarda bir vurucu güç olarak önemini yitirmeye başlaması, devleti zorunlu bir biçimde eğitilmiş ve ateşli silahlarla donanmış düzenli askeri birlikler kurmaya yöneltmiştir. Nitekim ordu içinde bir yandan tımarlı sipahilerin sayısı azaltılırken diğer yandan maaşlı asker-kapıkulu askerlerinin sayısı artmaya başlamıştır. XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı ordusuna 200 bine yakın tımarlı sipahi katılmakta iken bu sayı 1630'da 7-8 bine kadar düşmüş, 1528-1670 döneminde kapıkulu askerlerinin sayısı 7 kat artmıştır (Barkan, 1970: 604; Cezar, 2013: 119). Osmanlı ordusunun asker kompozisyonunda maaşlı askerler lehine meydana gelen bu dönüşüm sonucunda merkezi devlet bütçesinin %62'si gibi büyük kısmı hassa ordusunun maaş ve diğer askeri masraflarına tahsis edilir hale gelmiştir (Barkan, 1970: 606). Askeri birlikler içinde maaşlı askerlerin oranının artmasının oluşturduğu giderlerin yanı sıra Batı'da Habsburg Devleti'ne, Doğu'da ise Safevi Devleti'ne karşı yapılan ve sonuç alınamayan savaşlar ve İnebahtı Deniz Savaşı yenilgisi (1571) sonrasında artan savaş masrafları devletin gelir-gider dengesini bozarak finansman ihtiyacını artırmıştır (Pamuk, 1997: 353; Yılmaz et al. 2017: 269-70). Ordunun artan masrafları karşısında Osmanlı mali idarecileri geçici bir çözüm olarak asker maaşlarını değeri düşürülmüş paralar ile ödemeye yönelmişlerdir. III. Murat Dönemi'nde (1574-1595), 1584'te çıkarılan bir emirname ile akçenin gümüş içeriğinin bir dirhem beşte birinden sekizde birine düşürülmesi ile sabit gelirlili devlet memurlarının alım gücü düşmüş ve başta

askeri bürokrasi olmak üzere kamu görevlileri arasında yolsuzluk ve suiistimaller artmıştır. Bu durum bütçe açığının daha da artmasına yol açmıştır (Belin, 1999: 231-235; Pamuk, 1999: 147). Nitekim 1597'den 1648'e devletin gelirleri reel olarak XVI. yüzyılın başındaki düzeyinin %50-60'ına gerilemiştir (Goldstone, 1991: 367). Devleti avarız vergilerini sürekli hale getirmeye yönelen bir diğer etken, coğrafi keşifler sonucunda yeni ticaret yollarının bulunmasına bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretten elde etmekte olduğu vergi gelirlerinin düşmesi olmuştur. Yeni ticaret yollarının bulunması ile İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun önemlerini yitirmesine bağlı olarak İmparatorluğun ticaret hacmi azalmış ve bu durum İmparatorluğun ithalattan almakta olduğu vergi gelirlerinin azalmasıyla sonuçlanmıştır (Özensoy, 2019: 830).

Osmanlı vergi sisteminde geleneksel şer-i ve örfi vergilerinden farklı olarak nakit olarak toplanan avarız vergilerinin sürekli hale gelmesiyle oluşan ilave vergi yükü, çift-hane sisteminin kısıtlı mübadele ekonomisi koşullarına göre kurgulanmış işleyiş mekanizmasını artan nakit ihtiyacı bağlamında bozmuştur. Öte yandan devletin "fiyat devrimi" kanalıyla ülkeye taşınan enflasyon karşısında²¹ geçmiş dönemlerden çok daha yüksek düzeyde girişmiş olduğu tağşiş uygulaması, akçenin reel değerini aşındırarak reayanın artan nakit ihtiyacını daha da yükseltmiştir. Bu durumda reayanın artan vergi yükünden doğan nakit ihtiyacının karşılanabilmesi için durağan teknoloji koşullarında alternatif, hane halkı emeğine dayalı çalışma-üretim rasyonalitesi uyarınca emek yoğunluğunu yükselterek üretim düzeyini artırmak olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Chayanov'un aile çiftliği teorisinde ifade edildiği gibi reayanın nakdi formda ilave gelir elde edilebilmesi için işletmesinden elde etmekte olduğu gayri safi hasılasını artırması gerekmektedir. Bu durum ise ancak üretim düzeyinin yükseltilmesiyle mümkündür (Chayanov, 1966: 3). Bununla birlikte XVI. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan ve kimi araştırmacılarca "İkinci Buzul Çağı" diye adlandırılan iklim koşullarındaki bozulmalar üretim düzeyinin artması bir yana azalması sonucunu doğurmuştur (White, 2013). Buna göre kışları aşırı soğuk, yazları ise kuraklık biçiminde kendini gösteren iklim değişikliği tarımsal üretim seviyesini ve kırsal nüfusu önemli düzeyde azaltarak reayanın gelir seviyesini düşürmüştür (Faroqhi, 2002: 161)²². Bu durum reayayı o döneme dek görülmemiş düzeyde bir borçlanmaya mecbur kılmıştır. Bu konuda

¹⁹ Pamuk (2010: 40), XVI. yüzyıl itibarıyla kuru tarım yapılan yerlerde her yıl toprakların yarısının nadasa bırakıldığı varsayımından hareketle ortalama bir köylü hanesinin bir çift öküz ile yılda 40 ilâ 50 dönüm arası toprak ektiği tahmininde bulunmaktadır. Temel tarımsal ürün olan buğday için verimlilik düzeyi toprağın niteliğine göre farklılık göstermekle birlikte ortalama olarak bire üç/dört olarak kabul edildiğinde hektar başına 300 kg buğday alınabildiği tahmin edilmektedir. Başka bir çalışmada ise hane halkının ortalama beş kişiden oluştuğu ve hane halkı mensuplarının üretime katkı yapabildiği varsayımı altında Canik yöresinde 1547 yılında hane başına üretim 1596 kg (kişi başına 319 kg) olarak hesaplanırken Adana'da 1572'de bu rakam 1729 kg (kişi başına 346 kg) olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla bölge düzeyinde toprak ve iklim koşullarındaki farklılıklara karşın buğdayda kişi başına ortalama 300-350 kg düzeyinde ürün elde edilebildiği tahmini yapılabilir. Bu konuda XVI. yüzyılın ikinci yarısında farklı bölgelerdeki buğday ekimi ve gelirine yönelik yapılan hesaplamalardan hareketle buğday için asgari geçim düzeyinin 250 kg olduğu düşünüldüğünde, ortalama bir köylü ailesinin asgari geçim düzeyi üzerinde bir üretim ve gelir düzeyine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte çalışmadan elde ettikleri bulgular artı ürünün piyasada değerlendirilerek reayaya ilave gelir getirici etkisinin sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır (Öz, 1997: 85-7).

²⁰ Devletin mali bunalımı karşısında avarız vergilerini olağan hale getirmesinin yanı sıra yöneldiği bir diğer uygulama, cephe savaşan askerin iaşesini sağlamaya dönük piyasa fiyatlarının altında zoraki mal alımları (sürsat) olmuştur (White, 2013: 199-206).

²¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılın başında özellikle Doğu'ya yapmış olduğu fetihler sonucunda Mısır başta olmak üzere toprak kazanılan eyaletlerden altın ile Amerika menşeli gümüşün sağlanması para basılmasına kullanılan altın ve gümüş açısından yeterliliği sağlamış ve başta şehirler olmak üzere ülke genelinde artan ticarileşmenin gerektirdiği madeni nakit sağlanabilmiştir. Bununla birlikte yüzyılın son çeyreğinde Doğu'da Safevi Devleti, Batıda ise Habsburg Devleti'ne karşı yürütülen uzun ve netice alınamayan savaşlar devletin finansal istikrarını bozmuştur. Tağşişin uygulanmasında enflasyonun yanı sıra bozulan finansal istikrar da ilave bir faktör olarak değerlendirilebilir (Pamuk, 1997: 353).

²² Bazı araştırmacılar Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun 1600 sonrasında gerilemesinden iklim koşullarında oluşan olumsuz değişiklikleri sorumlu tutmaktadırlar. Bununla birlikte iklimsel değişiklikler ile tarımsal yerleşim birimlerinin farklılaşması arasında bir korelasyon saptanamadığı için iklim değişiklikleri ile nüfus azalışı arasındaki ilişki tartışmaya açıktır (Hütteroth, 2006: 21).

döneme ait kadı sicil kayıtları, reyanın XVI. yüzyılın ortalarından itibaren zâim, tımarlı sipahi, çavuş, müderris, mâzul kadı vb. siyasi ve ekonomik güç sahibi kişilerden şer'i faiz nispeti olan %10'un oldukça üzerinde faizle borç almaya başladığını göstermektedir (Sevinç, 1992: 349; Cezar, 2013: 48)²³. Borcunu ödeyemeyen bir kısım reaya çiftini bozarak zorunlu biçimde tarımsal üretimden kopmak zorunda kalmıştır.

Çift-hane sisteminin çözülüşü anlamına gelen reyanın üretimden kopuş sürecinin boyutu, Amasya yöresini esas alan Rum Eyaleti'ndeki²⁴ 1520-1576 arazi tahrir kayıtları ile 1643 yılı avarız vergi kayıtlarını karşılaştırmalı olarak ele alan bir çalışmanın bulgularından anlaşılabilir. Çalışmada Rum Eyaleti için elde edilen kırsal yerleşkeler ve toplumsal kompozisyon değişikliklerine dair bulguların aynı dönemde Anadolu'nun diğer bölgelerindeki değişimlerle paralellik göstermesi, çift-hane sistemindeki çözülmeye dair genel bir değerlendirmeyi olanaklı kılmaktadır. Buna göre bölgede 1576'dan 1643'e kadar geçen sürede köy yerleşkelerinde %38,7 oranında bir düşme meydana gelmiştir. Kaybolan/terkedilen köylerin yarıya yakını (%45), sayısı 25'ten az vergi yükümlüsünü bünyesinde barındıran görel olarak küçük köyler oluşturmuştur. 250'den fazla vergi mükellefini bünyesinde barındıran köyler ise ortadan kalkmamakla birlikte önemli düzeyde nüfus kaybına uğramışlardır. Kırsal ekonominin içerisine düştüğü olumsuz durumdan etkilenen insanların kırsal yerleşkelerden uzaklaşmalarına dair benzer bulgulara Rum Eyaleti dışındaki Karaman Vilayeti için de ulaşılmıştır. Karaman Vilayeti'nde dağ köylerinin terk edilme oranı %30 ilâ %50 arasında değişirken, ovalık arazilerde konumlanmış köyler için bu oran %90'ı bulmuştur (Özel, 2016: 104-107). Bu durumda devletin mali baskısının, ölçek ve güvenlik sorunuyla daha fazla karşı karşıya olan görel olarak küçük yerleşim birimlerini etkilediği ve kırsal ekonomiden kopmaların ağırlıklı olarak bu birimlerden olduğu sonucuna varılabilir. Değişen iktisadi koşullara bağlı olarak geçim

kaygısıyla alternatif gelir arayışına yönelen bu kişiler paralı asker (sekban-levend) ya da yerel güç sahibi kişilerin kapı halkına dâhil olmayı seçmiş veya başıbozuk durumuna düşerek eşkıyalık faaliyetlerine yönelerek bu çalışmada sebepleri sorgulanan Celali İsyanları'nın asker kaynağını oluşturmuşlardır (Özel, 2016: 172).

Anadolu kırsalındaki sosyoekonomik koşulları değişime zorlayarak reaya dışında başta tımar sahipleri olmak üzere maddi güç sahibi kitleleri Celali İsyanları'na katılmaya iten sebep ise devletin miri araziler için uygulamaya koyduğu ifraz politikasıyla ilişkilendirilebilir. Buna göre I. Süleyman Dönemi'nde (1520-1566) Sadrazam Rüstem Paşa tarafından uygulamaya konulan miri arazilerin yeniden ifrazına dönük uygulama, tımar sahiplerinin gelirlerinde azalmaya yol açmıştır. Devlet ifraz uygulamasıyla tımar sahiplerinin "sahibi buldukları tımar gelirlerinin tahrir defterlerinde yazılı olandan yüksek olduğu" savıyla hazineye ilave gelir sağlamayı amaçlamış²⁵ ve tımar sahiplerinin elde etmekte oldukları gelir fazlasını tespit etmek için "tahriri memurları" görevlendirmiştir²⁶. Yapılan ifrazlar toprakların parçalanması suretiyle çiftlerin bütünlüğünün bozulmasına ve tımarların küçülmesine yol açmıştır. Tımarların küçülmesi sebebiyle oluşan gelir kayıpları tımar sahiplerini reyanın artı ürününden mal ettikleri payı artırmaya yönelik uygulamalara yöneltmiştir²⁷(Yılmaz, 2019: 768). Tımar sahiplerinin ifraz sonucunda oluşan gelir kayıplarını telafi etmeye dönük girişimleri zaten geçim koşulları güçleşen bir kısım reyanın yukarıda belirtildiği gibi köyleri terk etmeleri ve merkezi otoritenin önlemleri karşısında²⁸ yetersiz kalmıştır. Tımarları küçülen ve dolayısıyla gelirleri azalan tımar sahiplerinin bir bölümü bu durumda merkezi otoriteye karşı olan askeri yükümlülüklerini yerine getirmemeye başlayarak Anadolu'daki garnizonlarda görevli bir kısım kapıkulu unsurlarıyla birlikte isyan iklimine sürüklenmişlerdir^{29 30}.

²³ Osmanlı mühimme defterlerinde XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak %100'lere kadar çıkan yüksek oranlı faizciliği gösteren ve bu sebeple Osmanlı kırsalında toprak tasarrufu bakımından küçük köylülükten yana olan mevcut yapıyı büyük çiftlikler lehine dönüşüme uğratan birçok örnek yer almaktadır. Örneğin mühimme defter kayıtlarında Kırçova İshak Paşa mescidi imamı Halil Bey'in, geçim sıkıntısına düşen köylülere aşırı düzeyde faizle borç verdiği ve borcunu zamanında ödeyemeyen köylülerin mallarına el koyduğu belirtilmektedir (Yılmaz, 2019: 766). Tefecilik konusunda padişah I. Ahmet'in yayımladığı Adalet Fermanı'nda "ribâhor"lardan yani faizcilerden bahsedilmekte ve reyanın 1599-1609 yılları arasında borcu karşılığında elinden toprağını almak suretiyle çiftlik kuran kişilerin derhal ev ve ahırlarını yıkmaları gereği emir olunmaktadır (Cezar, 2013: 49).

²⁴ Rum Eyaleti Arapkir, Amasya, Sivas, Divriği, Yozgat, Canik, Çorum, Tokat, Keskin ve Zile'yi kapsamaktadır.

²⁵ İfraz uygulamasıyla devletin, tımar sahibinin reaya üzerinde kurmaya çalıştığı baskıyı engellemeyi amaçladığı da ileri sürülmektedir (Sevinç, 1992: 347).

²⁶ Görevlendirilen memurlar tımarlardan mutlaka kayıtlardaki gelir düzeyinden daha fazla gelir elde edildiğini ispatlamak durumunda kalmışlardır çünkü memurlara itirazları dinlememeleri emir olunmuştur. Hatta I. Süleyman'ın hükümlerinin son zamanlarında özellikle Anadolu'da bulunan tımarlardan mutlaka defterlerde yazılı olandan daha fazla gelir çıkarmaları için talimat verilen durumlara dahi rastlanmaktadır. Bir bakıma "zorunlu tespit" diye ifade edilebilecek uygulama ile Bostan İspir adında bir memur sadece Bayburt ve Tercan kazalarında 1 milyon akçe ifraz bulup hazineye katmıştır (Sevinç, 1992: 347-8).

²⁷ Tımar sahiplerinin reaya üzerinde mal edinmekte oldukları artı ürün üzerinde artan baskılarına örnek olarak İznik, Sapanca, Bolu ve Kurşunlu havalisindeki köylere ticaret yapmak için giden tüccarlara merkezce belirlenen fiyattan ürün satmak isteyen reyanın ehl-i örf ve ehl-i şer sahipleri tarafından engellendiğine dair Divan arz kaydı verilebilir. Benzer

bir engelleme Vulçitrın'a bağlı köylerdeki ekinlere kadılar tarafından el konulması ve bu şekilde reyanın haksızlığa uğratılması ile gerçekleşmiştir (Yılmaz, 2019: 768).

²⁸ 1596 yılında Çağalazade Sinan Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, yalnız mukataalar ve hass-ı hümâyunlara dâhil olan yerlerin ağnam resimlerinin bir misli artırılarak bir koyuna karşılık bir akçe alınmasına dair fermanlar yollanmıştır. Yine fermanlarda tüm dirlik sahiplerine iki koyuna karşılık bir akçeden fazla alamayacakları hükümlenmiştir. Buna karşın hemen her bölgede başta tımar sahipleri olmak üzere voyvodalar ve vakıf nazırları da aynı padişah haslarında olduğu gibi koyun başına bir akçe istemeye başlamışlardır (Akdağ, 2013: 54).

²⁹ 1569'da Macaristan seferi için Anadolu'dan çağrılan tımarlı sipahilerin küçümsemeyecek düzeydeki bölümü savaş alanına gelmedikleri gibi Haçova Savaşı'nda yeter seviyede bir gayret ve istekle savaşmamışlardır. Bunun üzerine muharebeden sonra sadrazamlığa yükseltelen Çağalazade Sinan Paşa bu durumla ilgili olarak sert tedbirler almak zorunda kalmış ve tımarlı sipahiler ile levendat arasındaki kargaşalık artan biçimde ortaya çıkmıştır (Parry, 1989: 176).

³⁰ Devlet tarafından Celali İsyanları'nın gerisinde bir takım mezhepsel ve etnik farklılıklara dayanan siyasi faktörlerin etkili olduğu ileri sürülmüşse de asıl faktörün iktisadi olduğu kabul edilebilir. İsyan süreci boyunca Anadolu'da Celaliler'in kendilerini özdeşleştirebilecekleri ve onları peşinden sürükleyebilecek saygınlık ve itibarda birinin ya da ailenin çıkmaması oluşu mezhepsel ya da etnik faktörün daha geri planda olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan Celaliler'e destek olduğu ileri sürülen İran Şahı Abbas'ın Anadolu'ya adam, para ya da mühimmat gönderdiğine dair bir kanıt olmayışı da isyanın ekonomik sebeplere bağlı olarak ortaya çıktığı kanısını güçlendirmektedir (Griswold, 2000: 173-4). Osmanlı kırsalında I. Süleyman Dönemi'nde ortaya çıkan ve mezhep temelli olduğu üzerinde genel kanaat bulunan Şahkulu ve Baba Zünnun İsyanları için ayrıca bk. Akdağ (2013: 20-53).

1595 yılında başlayan ve yaklaşık 15 sene süren Celali İsyancıları bir müddet sonra birbirinden bağımsız olarak gerçekleşen eşkıyalık faaliyetlerine dönüşmüştür (Tunus, 2019: 412-3). Sayıları binleri bulan Celali çeteleri köy ve kasabalarda can ve mal güvenliğini sekteye uğrattığı gibi imparatorlukta 200 yıldan fazla süreyi alacak bir nüfus ve tarımsal üretim küçülmesine yol açmıştır (White, 2013: 254-5). İsyancılar sonucunda güvenlik kaygısıyla terk edilen tarımsal arazilerin askeri sınıfa mensup kişiler tarafından "askeri çiftlikler"e dönüştürülmesi iktisadi bakımdan Anadolu kırsalında çift-hane sisteminin işlevini yitirerek yerini reyanın bundan böyle bir takım yerel güç odaklarıyla bağımlılık ilişkileri üzerinden tarımsal üretime devam edebileceği yeni bir sosyoekonomik organizasyon yapısının da temellerini atmıştır.

4. Sonuç

Kuruluşundan itibaren Osmanlı sosyal formasyonunun idari, askeri ve iktisadi temellerini oluşturan tımar sisteminin dayandığı çift-hane sistemi, XVI. yüzyıla kadar reyanın kendi yeniden üretiminin teminat altında olduğu koşullarda etkin bir biçimde işlemiştir. Çift-hane sisteminin etkin bir şekilde işleyişi sayesinde istisnai durumlar dışında gerek devlet ile tımar sahipleri, gerekse devlet ile reaya arasında herhangi bir çekişme/çatışma ortaya çıkmamıştır. Çalışmada söz konusu çekişme/çatışma ortamının oluşmamış olması, fetih ekonomisinin iktisadi kazanımlarının sürdüğü ve emek/toprak dengesinin toprak lehine olduğu koşullarda çift-hane sisteminin ağırlıklı olarak kullanım değeri üreten özelliğinin reyanın kendi yeniden üretim koşullarını sağlamadaki başarısına bağlanmıştır. XVI. yüzyılın ilk yarısında gerek şehirlerde gerekse kırsal alanlarda ortaya çıkan nüfus artışı emek/toprak dengesini emek lehine değiştirerek bir geçim baskısı yaratmış olsa da sistem içsel ve dışsal bazı direnç mekanizmaları sayesinde kendi yeniden üretimini sürdürebilmiştir. Çalışmada söz konusu içsel direnç mekanizmaları ilave toprakların üretime açılması, Chayanovyan içsel sömürü mekanizmasının işletilmesi ile askeri seferlerden elde edilen ganimet gelirlerinin hane halkı gelirine katkısı olarak saptanırken, dışsal faktör olarak artan tarımsal ürün ticaretine bağlı olarak yükselen fiyatların katkısı değerlendirilmiştir.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde ise çift-hane sisteminin Chayanovyan hane halkı emeği-boş zaman değiş tokuşuna dayalı olarak belirlenen üretim-tüketim dengesinin bozulduğu bir kriz sürecine girilmiştir. Bu süreç, XVI. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Anadolu kırsalında Malthusyan anlamda oluşan nüfus baskısının ardından devletin değişen askeri ve siyasi konjonktüre bağlı olarak bozulan bütçe dengesini düzeltebilmek amacıyla reaya üzerindeki vergi yükünü artırıcı mali tedbirleri uygulamaya koymasıyla ortaya çıkmıştır. Çift-hane sisteminin kısıtlı mübadele ekonomisi koşullarına göre kurgulanmış işleyiş mekanizmasını artan nakit ihtiyacı bağlamında bozan ilave vergi yükü karşısında reyanın üretime devam edebilmesinin koşulu olan üretim artışları iklimsel bozulmalara bağlı olarak gerçekleşmeyince bir kısım reaya bir borçlanma sürecine girerek çiftini bozmak durumunda kalmıştır. Sonrasında miri arazilerin ifrazını öngören uygulama sonucunda tımarlar küçülüp tımar sahiplerinin gelirleri azalınca Anadolu'da merkezi otoriteye karşı bir isyan zemini oluşmuştur. Gelinek noktada çiftini bozan

reaya ile bir kısım tımar sahibi ve bazı kapıkulu unsurlarından oluşan kitleler Celali İsyancıları adı altında ifadesini bulan bir tepkiyi askeri donanımlı birlikler kurarak uygulamaya geçirmişler ve Anadolu'da bir güvenlik ve geçim krizine sebep olmuşlardır. Çalışmada iktisadi krizin sonucu olarak başlayan Celali İsyancıları sebebiyle terk edilen toprakların askeri sınıf mensubu bazı kişilerin denetimine girmiş olması, çift-hane sisteminin çözümlenerek bundan böyle reyanın bağımlılık ilişkileri üzerinden kendi yeniden üretimini gerçekleştirebileceği bir dönemin başlangıcı olarak yorumlanmıştır.

Kaynakça

- Akbaş, H. E., Bozkurt, S. & Yazıcı, K. (2018). "Osmanlı Devletinde Lonca Teşkilatı Yapısı ve Yönetim Düşüncesi ile Karşılaştırılması", *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı, 165-202.
- Akdağ, M. (2013). *Türk Halkının Dirlilik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyancıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aydın, Z. (1986). "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Az Gelişmiş Ülkeler I", *11. Tez Kitap Dizisi*, 3, 126-157.
- Barkan, Ö. L. (1970). "XVI. Asrın İkinci Yarısında Fiyat Hareketleri", *Bellekten*, 34 (136), 557-607.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Belin, M. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Braudel, F. (2017). *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası-II*, (Çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Cezar, M. (2013). *Osmanlı Tarihinde Levendler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Chayanov, A. V. (1966). *The Theory of Peasant Economy*. (Ed.) D. Thorner, B. Kerblay & R.E.F. Smith. Illinois: Richard D. Irwin Inc.
- Divitçioğlu, S. (1981). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumuna*. Kırklareli: Servet Matbaası.
- Faroqhi, S. (2002). "İktisat tarihi: 1500-1600", İçinde *Türkiye Tarihi*, II, (Ed.) S. Akşin. İstanbul: Cem Yayınevi. 145-205.
- Friedmann, H. (1978). "Simple Commodity Production and Wage Labour in the American Plains", *The Journal of Peasant Studies*, 6 (1), 71-100.
- Goldstone, J. A. (1991). *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. Berkeley & California: University of California Press.
- Griswold, W. J. (2000). *Anadolu'da Büyük İsyancı 1591-1611*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Haldon, J. (1991). "The Ottoman State and Question of State Autonomy: Comparative Perspectives", *The Journal of Peasant Studies*, 18 (3-4), 18-92.
- Hütteroth, W. (2006). "Ecology of the Ottoman Lands". İçinde *Cambridge of History III: The Later Ottoman Empire (1603-1839)*, (Ed.) S. Faroqhi. Cambridge: Cambridge University Press. 18-43.
- İnalçık, H. (2009). "Çift-Hane Sistemi: Osmanlı Kırsal Toplumunun Örgütlenmesi". İçinde *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, (Çev. H. Berktaş). İstanbul: Eren Yayıncılık. 187-99.
- İnalçık, H. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (Çev. R. Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İslamoğlu, H. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İslamoğlu, H. & Keyder, Ç. (1987). "Agenda for Ottoman History". İçinde *The Ottoman Empire and The World Economy, Studies in Modern Capitalism*, (Ed.) H. İslamoğlu. New York: Cambridge University Press.
- Kafadar, C. (2019). *İki Cihan Âresinde-Osmanlı Devletinin Kuruluşu*. İstanbul: Metis Yayıncılık.

Kaymak, M. & Teoman, Ö. (2016). "Güneydoğu Anadolu'da Tarımsal Yapıların Özgünlüğünün Kökenleri: Osmanlı Mirası Üzerine Bir Değerlendirme", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 34 (2), 1-23.

Keyder, Ç. & İslamoğlu, Ç. (1977). "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri", *Toplum ve Bilim*, 1, 49-75.

Köktaş, A. M. (2016). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Piyasa Düzenlemeleri: 1500-1700 İstanbul Kadı Sicillerinde Narh Uygulamaları", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9 (2), 219-42.

Laibman, D. (1984). "Modes of Production and Theories of Transition", *Science and Society*, 48 (3), 257-94.

Lehman, D. (1982). "After Chayanov and Lenin: New Paths of Agrarian Capitalism", *Journal of Development Economics*, 11 (2), 133-61.

Lenin, V. İ. (1988). *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, (Çev. S. Erdoğan). Ankara: Sol Yayınları.

Öz, M. (1997). "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Yükü Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, 17, 77-90.

Öz, M. (1999). "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım". İçinde *Osmanlı*, III, (Ed.) G. Eren. Ankara: Türkiye Yayınları. 66-73.

Özel, O. (2016). *The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia*. Leiden: Brill.

Özensoy, A. U. (2019). "15. ve 16. Yüzyıllarda Sömürgecilik Hareketleri, Fiyat Devrimi ve Sömürgecilik İdeolojisi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5, 819-34.

Pamuk, Ş. (1997). "In the Absence of Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth-Century Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 57 (2), 345-66.

Pamuk, Ş. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamuk, Ş. (2010). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Parry, V. J. (1989). "Osmanlı İmparatorluğu 1566-1617", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4 (1), 151-78.

Sevinç, N. (1992). *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*. İstanbul: Burak Yayınevi.

Sönmez, M. T. (1998). *Osmanlıdan Günümüze Toprak Mülkiyeti: Açıklamalı Sözlük*. Ankara: Yayınevi Yayıncılık.

Tabakoğlu, A. (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Tunus, O. (2019). "17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Büyük Kaçgun'un Neden ve Sonuçları", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15 (2), 409-21.

White, S. (2013). *Osmanlı'da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, (Çev. N. Elhüseyni). İstanbul: Alfa Yayınları.

Yılmaz, S. (2019). "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üretimden Pazara Osmanlı Köylüsünün Karşılaştığı Yapısal Sorunlar ve Bu Sorunlara Karşı Merkezi Yönetimin Aldığı Tedbirler", *VAKANİVÜS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 746-78.

Yılmaz, Y. & Kadioğlu, Y. (2017). "Küçük Buzul Çağı ve Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celâli İsyânları Üzerindeki Etkileri", *Studies of the Ottoman Domain*, 7 (12), 267-88.